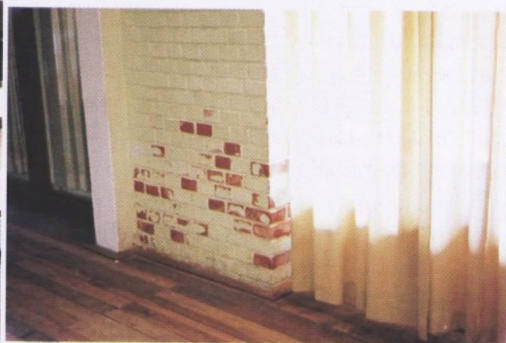

Galerija naivne umjetnosti Hlebine, ulazno pročelje, snimio Ž. Laszlo, 2005.g.

Galerija naivne umjetnosti Hlebine, izložbena dvorana s ostakljenim zidom prema atriju

Galerija naivne umjetnosti Hlebine, štete od kapilarne vlage u zidovima

Galerija naivne umjetnosti Hlebine, prozori u krovu koji dodatno osvjetljavaju unutrašnjost izložbene dvorane

Galerija naivne umjetnosti Hlebine, izložbena dvorana, slike vise iznad radijatora i gotovo su posve priljubljene uz zid

Želimir LASZLO
Muzejski dokumentacijski centar, Zagreb

GALERIJA NAIVNE UMJETNOSTI HLEBINE - KONZERVATORSKE I MUZEOLOŠKE NATUKNICE

Tko nije čuo za Hlebine? Hlebine su pojam za naivnu, primitivnu, seljačku, izvornu umjetnost kako su u različitim vremenima likovni znalci nazivali malerei-e naivaca, primitivaca i seljaka. Povjesničari umjetnosti su od vremena kada je Krsto Hegedušić sa svojim drugovima i pajdašima iz grupe *Zemlja* još tamo prije Drugog velikog rata učio seljake slikanju u svom podravskom selu, obradili fenomen s mnogih aspekata napisali brdo knjiga, razlučili različite faze, te konstatali i opisali značajke Hlebinske škole. Hlebine su ključni pojam jedne vrste, jednog odvojka, jedne inačice slikarske i kiparske umjetnosti koja se razlikuje od uobičajene akademske. Odnos prema ovom slikarstvu također je prepun uspona i padova od otkrića *jugoslavenskog čuda*¹ do ustanovljavanja *čuda hrvatske naive* devedesetih koje je promovirano uz svesrdnu podršku tadašnje političke vrhuške pa do relativne marginalizacije danas. Jedno vrijeme naiva je bila *bum* u svijetu i tada su seljaci shvatili da su talenti i proslkali su gotovi svi iz Hlebina. Konjunktura još traje ali to više nije onako izdašna *koka* kakva je bila prije.

Vrednovanje ovog slikarstva ide od adoracije do potpunog negiranja. Jedan anonimac je na Internetu za naivu napisao: *Najveća glupost koju smo "prodali" svijetu. Prvorazredni komercijalni kič, tamo u Hlebinama štancali su ga k'o na traci*².

Prigodom obilježavanja tridesetogodišnjice djelovanja Galerije u Hlebinama 2001. godine Koprivničko-križevački župan je prema interpretaciji novinara zahvalio za *dopri nos Ministarstvu kulture koje je osiguralo sredstva za sufinanciranje potrebnih radova sanacije ovoga hrama kulture kako bi se čuvao i sačuvao za buduće naraštaje*.³

Od kiča do hrama to je raspon unutar kojeg naiva i dalje živi. Naravno i tu ima mnogo distinkcija pa neki misle da je ona stara garda naive sa najstarijim slikarom Generalićem na čelu, vrijedna, a da je kasnije sve otišlo k vragu i komercijaliziralo se. Teško je više govoriti o slikarima seljacima jer se već druga generacija u velikom broju preselila u grad. Da li su ondje izgubili svoju naivnu inspiraciju ili su u duši ostali naivci teško je naravno decidirano reći, ali zato više i ne govorimo o seljačkom slikarstvu niti o primitivcima (Današnji muzej naivne umjetnosti nekada se zvao Galerija primitivne umjetnosti), nego o naivnoj i izvornoj umjetnosti.

Bilo kako bilo, naiva je činjenica koju valja respektirati. Pogotovo to moraju činiti muzealci. Prema naivnom slikarstvu trebaju se odnositi pošteno, s distancom koja omogućuje procjenu i sa svim kontroverzama koje spomenusmo. Jer valja znati da su izložbe naših naivaca u bijelom svijetu itekako posjećene. Mnogo više stranaca gleda i uživa u našoj naivi negoli to sami činimo. Posjeta izložbama naših naivaca u inozemstvu znatno premašuje domaću posjetu (Nemo profeta in patria sua). Još uvijek na Internetu, na eBayu, možete kupiti knjigu davno pokojnog Grge Gamulina o naivnoj umjetnosti i to na švedskom.⁴

U Hrvatskoj postoje dva kulturna mjesta za naivu. Jedno je Hrvatski muzej naivne umjet-

nosti u Zagrebu, a drugo Galerija Hlebine.

Pogledajmo u kakvom je stanju ovaj drugi *hram kulture* u Hlebinama i zapitajmo se čuvamo li i prezentiramo ključna djela hlebinskih slikara-seljaka onako kako to svaki važan kulturni fenomen zaslužuje?

Zgradu Galerije je projektirao **Miroslav Begović, arhitekt i akademik kojeg možemo smatrati kompetentnim za muzejsko-galerijsku arhitekturu**⁵. Krešimir Galović je za njegovo djelo u Hlebinama u Vijencu napisao: *Begovićevo glavno ostvarenje iz toga razdoblja, kojim će se vinuti u sam vrh hrvatske arhitekture, (je) Galerija je naivne umjetnosti u Hlebinama (1965-68). Tipologijom proizašlom iz podravske seoske kuće, izvrsnom artikulacijom prostora, povratkom tradicionalnim materijalima poput opeke i drveta, Begović je hlebinskom galerijom realizirao jedno od najvažnijih ostvarenja domaće arhitekture tijekom šezdesetih godina.*⁶ (fotografije 1 i 2)

Treba dodati da je zgrada Galerije Hlebine jedna od, u nas, vrlo rijetkih građevina (dovoljno je brojati prstima jedne ruke) koje su projektirane i izgrađene za muzejsko-galerijsku svrhu. Po tome je raritet.

Iako još nije registrirana kao kulturno dobro (procedura je u toku) ona svojstva i vrijednosti kulturnog dobra posve izvjesno ima. Stoga i naš odnos prema njoj mora biti puno poštovanje ideje i djela arhitekta Begovića, i kada se nešto sa zgradom misli raditi treba primijeniti sve stroge konzervatorske propise i običaje koje nalaže struka.

Zgrada Galerije Hlebine je zidana četvero-krilna prizemnica sa atrijem u sredini. Iako pomalo podsjeća na japansku tradicijsku arhitekturu (uraslost u tlo niske građevine, središnje dvorište s travnjakom i ružičnjakom, vizualni kontakt s atrijem iz gotovo svake prostorije...), ipak se doživljava kao ukorijenjena u podneblje i način gradnje u Podravini. Između ostaloga to treba zahvaliti, kao što reče Krešimir, tradicijskom materijalu koji je upotrijebljen – opeka i drvo.

No, takav način gradnje donio je sa sobom i neke tipične muzejsko-galerijske probleme. Tanki zidovi od opeke nisu niti izvana niti iznutra ožbukani. Slabih su termoizolacijskih svojstava. Ljeti se takvi zidovi lako zagriju pa je u prostorijama nenasnosna vrućina, a zimi su hladni i na njima se kondenzira vlaga.

Zidne pregrade koje gledaju prema atriju su u cijeloj svojoj površini od poda do stropa sačinjene od stakla (fotografija 3.). Ni jedno ni drugo nije povoljno za Galeriju jer slaba termoizolacijska svojstva otežavaju ili čak onemogućuju postizanje potrebne muzejske mikroklimе (temperature i relativne vlage zraka – RV-a).

Ono što bi se eventualno moglo učiniti je žbukanje unutrašnjih zidova termoizolacijskom žbukom ili primijeniti neki drugi način da se iznutra svojstva zidova poboljšaju. Žbukanje izvana ne dolazi u obzir jer bi se ono kosilo s osnovnom arhitektonskom idejom i narušilo sklad zgrade. U svakom slučaju treba djelovati promišljeno i uvijek na umu imati temeljnu misao: sačuvati vrijednosti izvorne Begovićeve arhitektonske ideje.

Popustila je i hidroizolacija tako da je mjestimično prisutna zemna vlaga u zidovima (fotografija 4.). Što to znači za slike koje vise u Galeriji nije potrebno posebno obrazlagati. Kapilarna vlaga u zidovima mora se što prije sanirati.

Nad izložbenim prostorom su u drvenoj konstrukciji izvedeni prozori koji dodatno i dijagonalno osvjetljavaju izložbenu dvoranu (fotografija 5.). Drvo je u tom dijelu zgrade izgubilo svoju zaštitnu boju koju bi trebalo obnoviti.

Pod je sačinjen od opeke koja se mjestimice trusi. Što se mrvljenja i ljuštenja opeke tiče tu nema pomoći. Moguća je jedino zamjena oštećene opeke pa to treba i učiniti.

U drvenoj konstrukciji krovništva (dvorana nema stropa pa su grede i krovna konstrukcija vidljivi – otvoreno krovništvo dio je arhitektonskog koncepta) (fotografije 3 i 6) prisutna je crvotočina koja se može primijetiti po finoj drvenoj prašini na podu. Crvotočina djeluje polako tako da nema razloga za uzbunu, ali se mora planirati dezinfekcija drvene konstrukcije što i nije tako mali problem s obzirom da je prostorija velika, a drvena konstrukcija teško dostupna.

Kao što se vidi stanje zgrade i njena prilagođenost potrebama čuvanja i izlaganja umjetnina nije zadovoljavajuća. Da bi se *hram kulture (o)čuvao i sačuvao za buduće naraštaje* treba štošta učiniti. S obzirom na značaj zgrade valja sačiniti projekt adaptacije kojeg valja usuglasiti s konzervatorima (tj. nadležnom konzervatorskom službom). U detaljima se vjerojatno može, zbog potrebe funkcioniranja, ići na kompromise i djelomična odstupanja od izvornog koncepta, ali se ni na koji način temeljno svojstvo zgrade kao vrijednog arhitektonskog spomenika ne smije narušiti. Iako je zgrada građena za galeriju u njoj nema mjesta za čuvaonicu koju svaka muzejsko-galerijska ustanova koja sadrži vlastiti fundus (građu) mora imati. Galerija zapravo nema pravu čuvaonicu (depo), nego je jedna prostorija adaptirana ili jednostavno određena da posluži kao čuvaonica. Zbog sigurnosnih razloga ovdje nećemo opisivati detalje njenog smještaja unutar Galerije nego ćemo samo konstatirati da je prostorija premalena za sve slike i skulpture koje Galerija čuva, da je pretrpana i da nema mogućnosti kroz cijelu godinu održavati muzejske standarde mikroklimе. U čuvaonici više nema mjesta, a u zbirku svake godine pristigne nekoliko novih predmeta i zato treba razmišljati i o dodatnoj čuvaonici. Sigurno je da takvo stanje koči sakupljačku aktivnost muzeja, a nije dobro da sve stane samo na onome što galerija u svom fundusu danas posjeduje. I galerija se treba razvijati.

Dakle, da bi se *hram kulture (o)čuvao i sačuvao za buduće naraštaje* treba riješiti problem pohrane umjetnina. Umjetnina su razlog zbog kojeg *hram kulture* uopće postoji. Formiranje čuvaonica u skladu s muzejskim standardima mora biti dio plana adaptacije zgrade Galerije.

Galerija ima uvedeno centralno grijanje na plin i to je uobičajeni i dopustiv način grijanja muzejskih prostorija. Ono što nije prihvatljivo je što se iznad grijačih tijela (radijatora) nalaze slike (fotografija 6.). To im znatno šteti i na dulji rok slike će zbog stalne izloženosti protoku toplog zraka koji se diže iz radijatora i koji ne samo što naglo mijenja temperaturu slike (kad radijator grije slika se naglo zagrijava, a kada je ugašen naglo se hladi) nego sa sobom nosi i prašinu koja se na sliku taloži. Slike ne smiju biti izložene ovakvim stresovima. Najbolje bi bilo kada slika iznad radijatora ne bi bilo. Zato treba razmišljati o razmještanju radijatora pod prozore ili na ona mjesta gdje na zidovima neće biti slike. U postavu se o ovome mora razmišljati. Postoje dakako načini grijanja koji su bolji od postojećeg kao što su podno grijanje ili grijaća tijela u sredini prostorije sa sjedalima za odmor i sl.

Da bi se *hram kulture (o)čuvao i sačuvao za buduće naraštaje* valja s grijanjem mnogo toga napraviti. I ono mora biti dijelom plana adaptacije.

Motivi za krađu i provalu u Galeriju su veliki jer se u njoj nalaze vrijedna djela koja na tržištu postižu vrlo visoke cijene. To potvrđuje i provala izvršena 1993. godine kada su ukradene dvije velike slike. Ni ovdje ne smijemo iznositi detalje, ali je sigurno da zaštitu od krađe treba poboljšati.

Slike u postavu izložene su preobilnom svjetlu. Umjetno svjetlo sačinjeno je od halogenih žarulja koje su ponegdje blizu eksponatima. Vrlo je vjerojatno⁷ da emitiraju prejaku

svjetlost. Za slike na platnu, tempere i ulja standard je 150-200 luksa, ne više. Na umjetnine na papiru ne bi smjelo padati više od 50 luksa. Ultraljubičasto zračenje bi trebalo gotovo u potpunosti eliminirati. Ove standarde treba bezuvjetno postići u svim izložbenim dvoranama Galerije.

Još je gora situacija s dnevnim svjetlom koje u izložbene dvorane dopire kroz staklene zidove koji gledaju u atrij. Količina svjetla koju primaju umjetnine od dnevnog svjetla mora se smanjiti. Kroz prozore na krovu sunčevo svjetlo prodire do izloženih slika. Ovakva direktna insolacija ni u kojem slučaju nije dopustiva.

Svako svjetlo oštećuje umjetnine. I dnevno svjetlo, a još više UV zračenje. Što je najgore štete od zračenja se u slikama akumuliraju i tu trajno ostaju. Nema druge efikasne zaštite od svjetla do smanjivanja intenziteta i ograničenog vremena izloženosti svjetlu. Štete nisu odmah golim okom vidljive jer nastaju sporo, godinama pa i desetljećima ali to ne znači da ih nema i da jednog dana neće postati itekako vidljive. Pa ako, kao što reče župan treba *čuvati i sačuvati za buduće naraštaje* onda se valja ozbiljno pozabaviti svjetlom u galeriji. Nećemo ovdje navoditi sve moguće mjere koje se mogu poduzeti da bi se dostigli muzejski standardi koji se odnose na svjetlo, nego ćemo samo napomenuti da se radi o stručnom poslu, studioznom pristupu i da svjetlo treba projektirati.

Za čuvanje umjetnina važna je i mikroklima⁸. To je interna klima u prostorijama muzeja. Nju čine temperatura (koja se u nas mjeri stupnjevima celzija) i relativna vlaga zraka (RV koji se mjeri postocima). Postoje standardi kojih se galerija ili muzej trebaju pridržavati u vezi s vrijednostima mikroklimе, pri čemu je važnije održavati stalnu i povoljnu RV dok temperatura može i znatnije oscilirati bez veće štete po umjetnine. Ove dvije vrijednosti su povezane i recipročne. U istim uvjetima na višoj temperaturi zrak se suši i postotak relativne vlage zraka pada, a na nižoj obrnuto.

Kao što je već spomenuto, zgrada Galerije, nema dobra termo-izolacijska svojstva tako da je održavanje stalne povoljne mikroklimе – problem.

Da bismo znali kako se kreću spomenute vrijednosti potrebno ih je stalno mjeriti i bilježiti kroz godinu dana. Tek kada se to učini znati ćemo što se doista s mikroklimom zbiva i što nam je činiti kako bismo je održali unutar muzejskih standarda koji garantiraju čuvanje umjetnina bez velikih šteta. Prema tome treba nabaviti instrumente i strpljivo očitavati temperaturu i RV i onda nakon godine dana odlučiti što poduzeti. Podrazumijeva se konzultacija sa stručnjacima. S problemom mikroklimе usko je, naravno povezano i grijanje, pa stoga ova dva problema treba rješavati zajedno. Štete od nepovoljne mikroklimе mogu biti pogubne, ali kao i kod šteta od svjetla ne moraju odmah biti vidljive.

Stoga ukoliko želimo *čuvati i sačuvati za buduće naraštaje* krajnje je vrijeme da za umjetnine osiguramo povoljnu mikroklimu. Postupke i eventualne investicije također treba pažljivo planirati. Na žalost, osiguravanje povoljne mikroklimе također košta.

Što je s umjetninama?

Skulpture su većinom sačinjene od drveta. Za njih treba osigurati normalnu mikroklimu (45 – 65% RV-a) uz što manje oscilacija. Temperatura nije toliko bitna uz uvjet da ne pada ispod 7-8°C i da nema velikih oscilacija. Skulpture bi trebalo pokriti beskiselinom folijom (tyvec) ili beskiselinom prozirnom folijom (melinex, hostaphan, mylar) kao zaštitom od prašine.

Slike bi (sve na kojima je to moguće izvesti) trebale imati poledinsku zaštitu. Što je poledinska zaštita? To je higroskopična tabla ili ploča od kartona, valovite ljepenke ili mekog drveta koja se postavlja na okvir iza slike i koji između slike i zaštite ostavlja zračni sloj. To

čuva sliku od mehaničkih oštećenja i služi kao dodatni mikroklimatski regulator (pufer). On umjesto slike upija vlagu iz zraka kada je RV previsok i on otpušta vlagu kada je RV prenizak i tako štiti sliku od naglih promjena RV-a. Pokazalo se da je za održanje slika na dugi rok (desetine pa i stotine godina) poleđinska zaštita vrlo često presudna.

Između slika i zidova kod izloženih slika mora postojati odmak sloj zraka kako bi se omogućila cirkulacija zraka oko njih što sa svima u Galeriji nije slučaj (fotografija 6). Zarad *budućih naraštaja* i ove poslove valja što prije obaviti.

Posebna su priča slike slikane na staklu koje su slikane tako da se slikani sloj nalazi iza stakla. Slikalo se odostraga. Kada se svjetlo prelama kroz staklo slike izgledaju sjajnije i ljepše. Takav način slikanja popularan je u pučkoj umjetnosti germanskih zemalja pa i slavenskih u Rusiji primjerice. Naši Podravci, naivci, seljaci slikari zdušno su se dohvatili tog hinterglasmalera-a koji je postao gotovo znak raspoznavanja naive. Problem hinterglasmalera-a je u tome što je nositelj slikanog sloja staklo koje je glatko tako da boja često ne drži kao kada je nositelj grundirano platno ili drvena tabla. Gotovo svaki naš mudri izvorni umjetnik smislio je svoju recepturu. Nemamo tu samo temperu (jajčanu boju) ili ulje, koji se relativno dobro *drže* stakla, nego i cijelu paletu različitih *receptura* i eksperimenata. Uvijek postoji opasnost da slikani sloj spuzne (usljed visokog ili niskog RV-a, naglih promjena temperature, vibracija...) sa stakla. To su uočili i mnogi autori naivci pa su, da bi to spriječili na stražnju stranu još na svježim slikanim slojevima postavljali karton ili neki drugi sličan materijal. Taj se pak, nakon ovakve intervencije, nipošto ne smije odvajati, jer se često slikani sloj čvršće drži za karton negoli za staklo. Odvajanje smije uraditi, ako je to potrebno, samo dobar i iskusan restaurator. U protivnom štete mogu biti velike do potpunog gubljenja slike.

Na nekim slikama različitih tehnika primijećene su štete od početnog odvajanja slikanog sloja pa do njegovog (za sada minimalnog) gubitka. Možemo s velikom sigurnošću pretpostaviti da će ubuduće štete biti sve veće i veće. Stoga treba pozvati iskusnog i dobrog restauratora slika koji će izraditi i dokumentirati restauratorski status (stanje) barem onih slika za koje se pretpostavlja da su ugrožene. Tek to će dati sliku o mogućim štetama i ukazati na mjere koje valja poduzeti.

Ovaj osjetljivi i *pipljavi* posao zapao je nas danas. Za sada štete nisu velike, ali bi ubrzo za nekoliko godina ili desetljeća mogle postati velike. I što ćemo onda reći generacijama koje dolaze i koje će nas zbog naših propusta i nebrige smatrati barbarima, kao što i mi danas barbarima smatramo one koji uništavaju kulturnu baštinu.

Na kraju još jedno šakljivo pitanje. Je li formalno gledajući Galerija Hlebine muzejsko-galerijska ustanova ili nije? Trenutačni odgovor je: i jest i nije. U stručnom registru muzeja i galerija kojeg vodi Muzejski dokumentacijski centar u kojem su popisani muzeji u Hrvatskoj, Galerija Hlebine zavedena je kao posebna jedinica: Muzej grada Koprivnice – Galerija naivne umjetnosti Hlebine⁹. Galerija je ovdje samostalna jedinica ali i nije jer se vodi kao dio Muzeja grada Koprivnice koji se o njoj brine. Kao osnivač naznačena je općina Hlebine. To, naravno, nije temeljni stručni problem Galerije hoće li biti samostalna ili nesamostalna jedinica. Problem je u ekipiranosti i financiranju. Tko financira Galeriju Hlebine? Ili zašto bi i treba li grad Koprivnica financirati i Hlebine? Ako financira ima li kakva osnivačka prava, jer vidjeli smo osnivač je općina. Koliko i da li uopće Županija financira Galeriju. Ako da, što je s njenim osnivačkim pravima. U kojim omjerima treba teći financiranje. Sve to još nije čvrsto ustanovljeno i potrebni su dogovori i odluke. Za sada, dok se sve ne dogovori i riješi, dobro je što se Muzej grada Koprivnice brine o Galeriji Hlebine, a

kasnije će se vidjeti.

Pravilnikom o stručnim i tehničkim standardima za određivanje vrste muzeja, za njihov rad, te za smještaj muzejske građe i muzejske dokumentacije¹⁰ propisano je (čl. 35.) da u lokalnome muzeju (tu možemo svrstati i Galeriju Hlebine) stručne poslove obavlja najmanje 1 kustos i 1 muzejski tehničar. Muzejskog tehničara imamo – vrijednu i dragu osobu, ali nema kustosa, a tehničar ne može obavljati sve poslove koje radi kustos. Dakle, Galerija Hlebine trebala bi, radi kvalitetnog obavljanja muzejskih poslova, a i prema propisima, imati barem jednog kustosa kojem će radno mjesto biti u Galeriji. Bez toga teško da će se moći naprijed. Valjda su svi ti naši čuveni slikari seljaci zaslužili da kad već imamo njihovu značajnu umjetničku zbirku imaju svog kustosa – zar ne? Puna su nam usta naive, hramova kulture, značaja, hrvatskih čuda i sličnih stvari kada se govori prigodničarski. Ali kada treba platiti kustosa koji se o svemu tome treba stručno brinuti, e onda je teško odriješiti kesu.

U istom Pravilniku je čl. 42. određeno što sve mali muzej mora od prostora imati. Mora imati: *čuvaonicu za muzejsku građu* – vidjeli smo da postojeća čuvaonica u Hlebinama nije dostatna i da u njoj nisu stvoreni svi uvjeti koje muzejska čuvaonica zahtjeva. *Izložbeni prostor* – to ima. *Prostor za muzejsku dokumentaciju* – ovaj zahtjev je samo djelomično zadovoljen. *Preparatorsku radionicu* – to nema. *Prostor za prijam građe i manipulaciju njome* – to nema. *Prostor za rad s korisnicima* – to nema. *Informativni punkt* – to nema. Razvidno je da od propisanog minimuma Galeriji štošta nedostaje. Trebalo bi sačiniti plan kako ove rupe sustavno i stručno pokrpati.

Tek tada će *ovaj hram kulture* moći u potpunosti zadovoljiti ono što od njega društvena zajednica očekuje: da čuva i za buduće generacije sačuva umjetnine i da ih na pravi način prezentira i interpretira.

Nije to tako nedostižno i zamršeno kao što možda na prvi pogled izgleda. Treba samo ići korak po korak sustavno i oprezno, konzultirati prave stručnjake, kloniti se volontarističkih odluka i rezultati će brzo doći. A ruku na srce ni novaca ne treba baš toliko da to od Županije na niže ne bi moglo biti ostvareno.

Bilješke:

1. O jugoslavenskom čudu vidi u magistarskom radu: Biškupić, Božo. Muzeji, galerije i društva naivne umjetnosti u SFR Jugoslaviji, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb 1980., str. 7.
2. www.leksikon-yu-mitologije.net
3. Glas Podravine i Prigorja, broj 1., 05.01.2001.
4. http://cgi.ebay.de/Naiva-Malare-Ivan-Generalic-och-Hlebineskolan-schweden_W0QQitemZ260019094256QQihZ016QQcategoryZ44388QQcmdZViewItem
5. Akademik Miroslav Begović doktorirao je kod prof.dr.sc. Nevena Šegvića na arhitektonskom fakultetu u Zagrebu 1980. godine s temom: Razvoj i perspektiva arhitekture muzeja umjetnosti
6. Galović, Krešimir. Sjećanje: Miroslav Begović (1925 – 2004), Odlazak kontroverzno velikana // *Vijenac* 274-5, 16. rujna 2004.
7. Trebalo bi jačinu umjetnog svjetla i količinu ultravioletnog zračenja precizno izmjeriti
8. neki radije upotrebljavaju termin kriptoklima – radi se o istoznačnicama
9. Vidi site MDC-a: www.mdc.hr
10. NN 30/2006.